

MÜFEKKİRE

(الْمُفَكِّرَة)

Duygu planında idrak edilen imajları çeşitli birleştirme ve ayırma işlemleriyle akıl için yeniden üreten düşünme gücünü belirten eski psikoloji terimi (bk. DUYU; HAYAL).

MÜFESSER

(الْمُفَسِّر)

Hükme açık biçimde delâlet eden, te'vil ve tahsis ihtimali taşımayan lafız anlamında usul-i fıkıh terimi.

Tefsir masdarından türetilen ve sözlükte “açıklanmış” anlamına gelen **müfesser** kelimesi Hanefî usul terminolojisinde hükme te'vil ve tahsis ihtimali taşımayacak derecede açık biçimde delâlet eden lafız ifade eder. Kelime Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde geçmemekle birlikte bir âyette (el-Furkân 25/33) ve birçok hadiste (Wensinck, *el-Mu'cem*, “fsr” md.) tefsir kelimesine rastlanır. İki hadisin rivayetinde biri râvi Ya'lâ b. Memlek'in (Tirmizî, “Şevâbü'l-Kur'ân”, 23; Nesâî, “İftitâhu's-salât”, 83, “Kıyâmü'l-leyl”, 13), diğeri Buhârî'nin (“Zekât”, 55) değerlendirme ifadesi içinde olmak üzere müfesser kelimesi geçmekle beraber bunların sözlük anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Fıkıh usulünde Kitap ve Sünnet'teki ifadelerin yorumuyla ilgili kurallar belirlenirken lafız değişik açılardan ayırma tâbi tutulmuştur. Hanefî usulcülerinin açıklık bakımından yaptığı “zâhir, nas, müfesser, muhkem” şeklindeki dörtlü tasnif içinde müfesser muhkemden sonra açıklık düzeyi en yüksek lafız türünü ifade eder. Serahsî'nin müfesseri tanıtmak üzere yaptığı izahı, “Hâs ise te'vil, âm ise tahsis ihtimali bırakmayacak şekilde açıklanmış olup kendisiyle neyin kastedildiği zâhir ve nas-tan daha ileri düzeyde bir açıklıkta bilinen lafız” şeklinde özetlemek mümkündür (Uşûl, I, 165). Alâeddin es-Semerkan-dî müfesseri tanımlarken sözü söyleyenin amacı hakkında kati delil bulunduğu için başka bir mânaya gelme ihtimalinin ortadan kalkmış olması unsuruna ağırlık verir ve bu sebeple ona “mübeyyen” ve “mufassal” adlarının da verildiğini belirtir (*Mizânü'l-uşûl*, s. 351). Bir lafız kendi sığasındaki açıklık düzeyi sebebiyle müfesser sayılabileceği gibi, başlangıçta te'vile açık olduğu veya sözün sahibinden izah gelme-

den anlaşılamayacak durumda bulunduğu halde daha sonra hiçbir kapallık taşımayacak şekilde açıklanmış olan lafızlar da müfesser kapsamına girer. Bazı ahkâm âyetlerindeki “semânîn” (seksen) ve “selâse” (üç) gibi sayı bildiren lafızlarla müşriklerle savaş hakkındaki âyette (et-Tevebe 9/36) tahsis ihtimalini ortadan kaldıran “kâf-feten” (topyekün) lafzı müfesserin birinci türü için verilen örnekler arasında yer alır. Müfesserin ikinci türü için “salât” (namaz) gibi dinî terime dönüştürülen ve içeriği başka açıklama gerektirmeyecek ölçüde açık hale getirilen lafızlar örnek verilebilir (ayrıca bk. MÜCMEL). Öte yandan müşte-rek, müşkil ve mücmel lafızlar da kati delille ihtimal veya işkâli ortadan kaldıracak şekilde açık hale getirildiğinde müfessere dönüşmüş olur (a.g.e., s. 351). İkisinin de beyana konu olması yönünden müfesser ile müevvel terimleri arasında benzerlik bulunmakla birlikte müfesserde açıklamayı yapan bizzat şâri'dir ve lafız kesin bir biçimde açıklandığı için artık başka mânaya gelme ihtimali yoktur; müevvelde ise lafzın mânası müctehidin zann-ı gâlibi ve ihtihadi ile ortaya çıkarılır ve bu mânaya kesin olmadığı için başka bir mânanın kastedilmiş olma ihtimali varlığını korur (ayrıca bk. MÜEVVEL).

Müfesserin hükmü, neshi hakkında delil bulunmadığı takdirde delâlet ettiği mânaya uygun olarak amel etmenin gerekli olmasıdır. Te'vil ve tahsis ihtimaline kapalı olmakla birlikte müfesser neshi kabul ameli bir hükümle ilgilirse nesh ihtimaline açıktır (Şemsüleimme es-Serahsî, I, 165); ancak bu ihtimal Hz. Peygamber'in hayatta bulunduğu süre ile sınırlıdır. Onun vefatından sonra sadece müfesser lafızlar değil bütün naslar nesh açısından muhkem niteliğinde olup nesh ve iptale kapalıdır. Lafızların açıklık düzeyi bakımından bu şekilde sıralamaya tâbi tutulmasının pratik sonucu aynı konuda iki farklı seviyede lafız bulunması halinde ortaya çıkar. Böyle bir durumda müfesser zâhir ve nassa, muhkem de müfessere tercih edilir (örnekler için bk. M. Edîb Sâlih, I, 187-196; Zekiyüddin Şa'bân, s. 374-375).

Hanefiler dışındaki usul çevrelerinde müfesser için yapılmış tanımlara rastlanmakla beraber (İbn Fûrek, s. 147; İbn Hazm, I, 43; Bâcî, s. 48) mütekellim'in metodunu benimseyen usulcülerin eserlerinde müfesser Hanefiler'deki gibi yaygın bir kullanıma konu olmamış ve yerleşik bir terim haline gelmemiştir. Onlardan bazıları müfesseri “tefsire ihtiyacı bulunmayan” ve

“tefsire muhtaç olup da hakkında tefsir vârit olmuş lafız” anlamında kullanmışlardır. Mütekellim'in metoduna göre yazılmış usul eserlerinde genellikle yer alan ve lafızların mânaya delâletinin açıklık derecesini gösteren zâhir ve nas şeklindeki ayırımında nas Hanefiler'in terminolojisindeki müfesser karşılığı olup “mânasına kati olarak delâlet eden ve başka ihtimale açık bulunmayan lafız” demektir (M. Edîb Sâlih, I, 222-224; Zekiyüddin Şa'bân, s. 376; mübeyyenin nasla eş anlamlı kullanımı için bk. Gazzâlî, I, 345).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, “fsr” md.; *et-Ta'rifât*, “el-Müfesser” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1115-1117; Wensinck, *el-Mu'cem*, “fsr” md.; Buhârî, “Zekât”, 55; Tirmizî, “Şevâbü'l-Kur'ân”, 23; Nesâî, “İftitâhu's-salât”, 83, “Kıyâmü'l-leyl”, 13; İbn Fûrek, *el-Hudûd fi'l-uşûl* (nşr. Muhammed es-Süleymanî), Beyrut 1999, s. 147; İbn Hazm, *el-İhkâm*, Beyrut 1405/1985, I, 43; Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmü'l-uşûl* (nşr. Abdullah Muhammed el-Cübürî), Beyrut 1409/1989, s. 48; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Devha 1399, I, 413; Şemsüleimme es-Serahsî, *Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1372 → Beyrut 1393/1973, I, 165; Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, Kahire 1322/1904, I, 345; Alâeddin es-Semerkan-dî, *Mizânü'l-uşûl* (nşr. M. Zekî Abdülber), Katar 1404/1984, s. 351, 360; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm* (nşr. İbrâhim el-Acûz), Beyrut 1405/1985, III, 25; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fi halli gâvâmi'zî't-Tenkih* (Teftâzânî, *et-Telvih* içinde), Kahire 1377/1957, I, 125; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuuhûl*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 178; Ali Haydar Efendi, *Uşûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul 1966, s. 172-174; Abdülvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi: İlmü usûli'l-fıkıh* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1973, s. 315-316; Muhammed Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (trc. Abdülkadir Şener), Ankara 1979, s. 107-108; Bilmen, *Kamus*, I, 21, 76; M. Edîb Sâlih, *Tefsirü'n-nuşûş fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, I, 165-178, 187-196, 222-226; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988, s. 211; Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul 1996, s. 82, 141; Zekiyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 2004, s. 372-376.

FERHAT KOCA

MÜFESSİR

(الْمُفَسِّر)

Sözlükte “açıklamak, beyan etmek, izhar etmek” anlamındaki **fesr** kökünün “tefîl” kalıbından (tefsîr) türeyen **müfessir** kelimesi “Kur'ân-ı Kerim'i yorumlayan kimse” demektir. Tefsir Kur'an'da bir yerde geçer (el-Furkân 25/33). Müfessir kelimesinin ilk defa ne zaman kullanıldığı yolunda açık bilgi yoksa da Taberî gibi nisbeten

müteahhir bir müfessirin Kur'an'ı açıklayanlar için bu kelimeye yer vermesi (*Câmi'u'l-beyân*, I, 88) daha öncesinde de kullanıldığının işareti olarak kabul edilebilir. Abdullah b. Abbas için İbn Mes'ûd'un zikrettiği "tercümânü'l-Kur'ân" ifadesi (*a.g.e.*, I, 84; İbn Hacer, V, 276-279) büyük ihtimalle "müfessir" anlamına geliyordu. Kaynaklarda müfessir yerine "ehlü't-tefsir, ashâbü't-tefsir, ehlü't-te'vîl, ashâbü't-te'vîl" tabirleri de kullanılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'e göre onu yorumlama yetkisi Allah'tan sonra Resûl-i Ekrem'e aittir. Zira bir meselenin halli konusunda Allah-Resûlullah-ılim sahibi üçlemesi muhtelif vesilelerle zikredilmiş, Nahl sûresinde (16/44) Resûlullah'a Kur'an'ı açıklama görevinin verildiği belirtilmiştir (ayrıca bk. İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/64). Kıyâme sûresindeki (75/19), "Sonra şüphlen olmasın ki onu açıklamak da bize aittir" ifadesinden Kur'an'ı yorumlama işinin Resûl-i Ekrem'e Allah tarafından öğretildiği anlaşılmaktadır. İbn Teymiyye, Nahl sûresindeki âyeti delil göstererek Resûlullah'ın Kur'an'ın lafızlarını açıkladığı gibi mânalarını da açıkladığını ileri sürer (*Mukaddime*, s. 63). Nitekim Hz. Peygamber bazan âyetteki bir kapalıya işaret eder, bazan âyetle ilişkili olarak sorulan bir soruya cevap verir, bazan da Kur'an'ı Kur'an'la tefsir ederdi (Bu-hârî, "Tefsîr", 2, "Şavm", 16; Tirmizî, "Tefsîr", 2; Süyûtî, IV, 502-539; Yıldırım, s. 139-199). Resûl-i Ekrem'in Kur'an'ı tefsir edici mahiyette davranışlarda bulunduğuuna dair örnekler vardır ve bunlar sözlü tefsirinden daha yaygındır. Resûlullah'ın ahlâkını soran bir kimseye Hz. Âişe'nin, "Sen Kur'an'ı okumaz mısın? Onun ahlâkı Kur'an'dı" diye cevap vermesi (Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 139; Tirmizî, "Birr", 69) bu konuda önemlidir.

Hz. Peygamber'in âyetlerin ne kadarını tefsir ettiği hususu tartışmalıdır. Hz. Âişe'nin, "Resûlullah, Allah'ın kitabından Cibrîl'in ona öğrettiği kadar tefsir ederdi" şeklindeki sözü (Taberî, I, 79, 83) onun tefsirlerinin hem ilâhî kaynağa dayandığını hem çok olmadığını göstermektedir (tefsirle ilgili rivayetler içinde Resûl-i Ekrem'den gelenlerin oranı konusundaki değerlendirmeler için bk. Koç, s. 107). İbn Akile *el-Cevherü'l-manzûm fi't-tefsîr bi'l-merfû' min kelâmi seyyidi'l-mürselîn ve'l-ma'kûm* adlı tefsirinde (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 58, 59, 60, 61, 62; Hekimoğlu Ali Paşa Camii, nr. 19 [967]) Hz. Peygamber'in bu nitelikteki söz ve fiilleriyle ilgili rivayetleri toplamıştır.

Ashap, Resûl-i Ekrem'in sağlığında Kur'an'ı yorumlamak yerine ortaya çıkan problemlerin halli için ona başvurmuştur. Resûlullah'ın vefatından sonra bu görevi onun eğitiminden geçerek Kur'an tefsiri alanında ehliyet kazanan sahâbiler yapmaya çalışmıştır. Başta Abdullah b. Abbas olmak üzere Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ûd ashap içinde bilinen meşhur müfessirlere (Mustafa Müslim, s. 64-164). Tâbiin döneminde oluşan Mekke, Medine ve Irak (Kûfe) tefsir mektepleri bu üç müfessirin çevresinde onların talebeleri tarafından şekillendirilmiştir. İbn Abbas'ın müfessir olarak otoritesini ortaya koyan en önemli kriter ondan gelen rivayetlerin çokluğudur (İbn Ebû Hâtim'in ve Taberî'nin tefsirlerindeki rivayetler için bk. Berg, s. 142; Koç, s. 117). İmam Şâfî, İbn Abbas'tan nakledilen rivayetlerin sayısının 100 kadar olduğunu söylemiş (Süyûtî, IV, 497), şöhretinden dolayı ona hadis isnat edildiğini ileri sürenler olmuştur (Abdülazîz b. Abdullah Humeydî, I, 25-30).

Hz. Peygamber'in, Kur'an'ın tefsiri konusunda bilgisizce konuşanların cehennemle cezalandırılacağını ve Kur'an hakkında kendi re'yi ile söz söyleyenlerin isabet etmeler bile hatalı yolda bulunduğunu bildirmesi (Tirmizî, "Tefsîr", I; Taberî, I, 71-73) sahâbenin ve tâbiin neslinin tefsir hususunda ihtiyatlı davranmasına yol açmıştır. Nitekim Hz. Ebû Bekir'e Abese sûresinin 31. âyetinin mânasının sorulması üzerine, "Allah'ın kitabına dair bir şeyi kendi fikrime göre tefsir eder veya bilmediğim halde söylersem hangi yer beni üzerinde taşır, hangi sema beni gölgelendirir?" dediği rivayet edilmiştir (*a.g.e.*, I, 72). Ancak bir yandan re'yi ile tefsiri yasaklayan rivayetlerin isnadının tartışmalı olması, öte yandan Kur'an'ı yorumlamayı teşvik eden rivayetlerin bulunması ve sözü edilen yasaklamanın Kur'an hakkında delilsiz konuşma ile ilgili sayılması Kur'an'ın yorumlanmasının gerekli olduğu şeklindeki anlayışa kapı açmıştır (Şâtîbî, III, 406-410). Bu sebeple tâbiin neslinden başlamak üzere dirâyet tefsiri yöntemi giderek artan bir şekilde kullanılmıştır.

Tâbiin devrinde müfessirlerin sayısı bir hayli çoğalmıştır. Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Tâvûs b. Key-sân, Atâ b. Ebû Rebâh, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem, Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecdâ, İbrâhîm en-Nehâî, Hasan-ı Basrî ve Katâde b. Diâme bunların önde gelenleridir. Bu dönemin müfessirleri aynı zaman-

da muhaddis ve dil âlimi olduğundan tefsirlerinde bunun yansımaları yanında kendi anlayışlarını görmek mümkündür. Bununla birlikte Resûl-i Ekrem'den ve sahâbeden gelen rivayetleri öncelikle dikkate alıyorlar, Ehl-i kitap'tan derledikleri bilgileri de kullanıyorlardı. Bu sebeple ilk dönem rivayet tefsirleri içinde tâbiin müfessirlerinin ayrı bir yeri vardır. İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde bulunan 16.283 rivayetten 11.829'unun tâbiine ait olduğu belirtilmiş (Koç, s. 126), İbnü'n-Nedîm de çok sayıda tâbiin müfessirinden ve eserlerinden söz etmiştir (*el-Fihrist*, s. 36-37).

İslâm coğrafyasının genişlemesi tefsir ilminin seyrini de etkilemiştir. Tebeu't-tâbiin ve daha sonra gelenler kaynaktan uzaklaşmış olmaları sebebiyle Kur'an'ın yorumlanması konusunda bazı yeni şartlarla karşı karşıya geldiler. Giderek sayıları artan itikadî mezheplere ve bid'at fırkalarına mensup bazı âlimlerin tefsir yazma girişimleri bir müfessirde aranacak şartları gündeme getirmiş, ilk dönemden itibaren yazılan tefsire dair eserlerde ve bazı usûl-i fıkıh kitaplarında müfessirin nitelikleri ve tefsir yazmanın âdâbiyla ilgili bilgiler yer almıştır. Râgıb el-İsfahânî müfessirin şu ilimleri bilmesi gerektiğini belirtmektedir: Lafızlar (ilmü'l-luga), lafızların birbiriyle münasebeti (ilmü'l-iştikâk), lafızlara ârız olan hükümler (nahiv ilmi), kıraat, siyer ve rivayet, Resûl-i Ekrem'den intikal eden sözler ve onun hayat tarzı hakkında hadis ve sünnet, fıkıh usulü, fıkıh ve zühd, kelâm, insanın bildiğiyle amel etmesi sonunda oluşan vehbî ilim (*Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsir*, s. 93-97). Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye göre bu ilimler dil, sarf ve nahiv, beyân ve bedî', rivayet ve hadis, fıkıh usulü ve dil felsefesi, kelâm ve kıraattir (*el-Bahrü'l-muhtâ*, I, 6-7). Şâtîbî ise müfessirin bilmesi gereken ilimleri Kur'an'ın hitabındaki maksadın anlaşılması için lâzım olan ilimler diye ifade etmiştir. Nitekim sahâbe ve bazı tâbiin büyüklerinin durumu bunu göstermektedir (*el-Muvâfakât*, I, 45-47). Zerkeşî'ye göre de Kur'an'ı tefsir edecek kişi öncelikle geniş bilgiye ve takvâyâ sahip olmalı, şüpheli şeylerden kaçınmalı, günah sayılan işlerde ısrar etmemeli, kibirden ve dünya sevgisinden uzak bulunmalı ve tahkiki imana sahip olmalıdır. Ayrıca Resûl-i Ekrem'den ve sahâbeden gelen bilgilere başvurmalıdır (*el-Burhân*, II, 153-164, 180-181). Süyûtî bir kişinin müfessir olabilmesi için ihtiyaç duyduğu ilimleri şöyle sıralar: Arapça bilgisi, sarf, nahiv, iştikak, meânî, bedî', beyân, kıraat,

usûlü'd-din, fıkıh ve fıkıh usulü, esbâb-ı nüzûl ve kıssa, nâsih-mensuh, âyetlerdeki mücmel ve mübeyyeni açıklayan hadisler, vehbî ilim. Vehbî ilim de insanın iyi bir niyet taşıması ve dinî konularda bildiğiyle amel etmesi neticesinde elde edilir. Sü-yûfî ayrıca sûfiyenin sözlerini tefsir kabul etmez ve Sülemî'nin *Hakâ'ıku't-tefsîr* adlı kitabının bir tefsir olduğuna inanan kimsenin kâfir sayıldığına dair Vâhidî'nin görüşüne yer verir (*el-İtkân*, IV, 477-479, 485).

Zamanla toplumların ilerlemesi ve teknolojinin gelişmesiyle müfessirin bilmesi gereken ilimler konusu her devirde güncelliğini korumuştur. Sözü edilen şartlara yeni şartlar ilâve edilmiş, bazıları üzerinde değişiklikler önerilmiştir. En önemli değişiklik rivayet-dirayet oranında meydana gelmiştir. Hicrî ilk dört asırda yazılan tefsirlerde rivayet ağırlığını korurken zamanla müfessirler, dil tahlilleri ve diğer ilimlerin ortaya koyduğu verilerle akfî tefsire daha çok yer vermiştir. XIX ve XX. yüzyıllarda ise pozitif ve sosyal bilimler müfessirlerin asıl ilgi alanı olmuştur. Batı modernizminin etkisiyle yazılan bu tür tefsirlerin Kur'an'ın ana konularını ve mesajını gölgelediğini söylemek mümkündür.

Günümüzde müfessirlerin pozitif ve sosyal ilimleri de bilmesi gerektiği hususunda görüşler bulunmakla birlikte Şâtîbî'nin asırlarca önce buna karşı olumsuz bir tavır ortaya koyduğu görülmektedir. Şâtîbî, Kur'an'ın bir ilim kitabı gibi algılanmasının yanlış olduğunu söylemiştir. Şüphesiz Kur'an'da çeşitli ilimler vardır ve bunlar ya Araplar'ın bildiği ilimlerdir ya da bildikleri ilimler üzerine kuruludur. Ancak bazı kimselerin matematiği, mantığı, astronomiyi ve remil ilmini Kur'an'da mevcut âyetlerle temellendirmeye çalışması ve Kur'an'ın ilk muhataplarına yabancı olan şeyleri Kur'an'ın anlaşılmasında esas alması doğru değildir (*el-Muvâfakât*, I, 45-47; II, 77).

XIX ve XX. yüzyıllarda ehliyet hususu dikkate alınmaksızın hemen hemen birbirinin kopyası niteliğinde Kur'an meâllerinin yazıldığı görülmektedir. Özellikle Hint alt kıtasında 1850'den sonra ortaya çıkan fırkalaşma hareketleri her fırkaya mensup âlimlerin tefsir yazması sonucunu doğurmuştur. Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerin ümmetin en hayırlısı olduğu yolundaki rivayetler yanında (Buhârî, "Tevhîd", 52; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 244; İbn Mâce, "Edeb", 52) bazı devlet adamlarının ve

zenginlerin tefsir ve meâl yazarları ödüllendirmesinin, ayrıca bunların satışıyla malî imkân elde edilmesinin de bunda payı olduğunu söylemek mümkündür. Şâtîbî, Kur'an'ı tefsir etmede yetkinliği bulunmayanların Kur'an üzerinde söz söylemesinin haram olduğu konusunda en küçük bir tereddüde yer verilmediğini belirtmiştir (*el-Muvâfakât*, III, 409).

Literatür. Müfessirlerin biyografisini ele alan ilk çalışma Sü-yûfî'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn*'i olup (Leiden 1839; nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1976) kitapta 136 müfessire yer verilmiştir. Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî'nin aynı adı taşıyan eserinde ise (nşr. Ali Muhammed Ömer, I-II, Kahire 1392/1972) 704 müfessir ele alınmıştır. Ahmed b. Muhammed Edirnevî'nin 1095 (1684) yılında tamamladığı *Tabakâtü'l-müfessirîn*'i (nşr. Süleyman b. Sâlih el-Hazî, Medine 1417/1997) 638 müfessirin biyografisini ihtiva etmektedir (ayrıca bk. Nüveyhiz, mukaddime, I, h). Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân'ın *Mu'cemü'tabakâti'l-huffâz ve'l-müfessirîn* (Beyrut 1984), Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (I-III, Kahire 1961), Muhammed Hâdî Ma'rife'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi şevbihi'l-kaşib* (I-II, Meşhed 1418/1997), Abdülkâdir Muhammed Sâlih'in *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi'l-âşri'l-hadîs* (Beyrut 1424/2003), Ahmed Muhammed Cemâl'in *Ma'a'l-Müfessirîn ve'l-küttâb* (Kahire, ts. [Dârü'l-kitâbi'l-Arabî]), Seyyid Muhammed Ali Ayazî'nin *el-Müfessirûn: hayâtühüm ve menhecühüm* (Tahran 1373), Abdülkahrâr Dâvûd Abdullah Ânî'nin *Dirâsât fi't-tefsîr ve'l-müfessirîn* (Bağdad 1987) ve Âdil Nüveyhiz'in 2000 müfessirin biyografisini içeren *Mu'cemü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm hatte'l-âşri'l-hâzır* adlı eserleri bu türün diğer çalışmalarındandır.

Bir başka grupta müfessirler ve eserleri tefsir yönelişlerine göre tanıtılmış olup bunların bir kısmı şöylece sıralanabilir: Abdülmeccid Abdüsselâm Muhtesib, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-âşri'r-râhin* (Amman 1982); Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *el-İtticâhâtü'l-münharife fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm devâfi'* (Kahire 1986, 3. bs.); Muhammed İbrâhim Şerîf, *İtticâhâtü't-tecdîd fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm fi Mısr* (Kahire 1982); Vesîle Bel'îd b. Hamde, *et-Tefsîr ve itticâhâtühû bi-İfrîkiyye mine'n-neş'e ile'l-ğarni's-şâmin el-hicrî* (Kasba 1414/1994); Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman Rûmî, *İtticâhâtü't-*

tefsîr fi'l-ğarni'r-râbi' aşer (I-III, Riyad 1986). Müfessirlerin ve metotlarının tanıtıldığı eserler arasında Abdülhalim Mahmûd Menî'nin *Menâhicü'l-müfessirîn*'i (Kahire 1978), Mustafa Müslim'in *Menâhicü'l-müfessirîn*'i (bk. bibl.), Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman Rûmî'nin *Menhecü'l-medreseti'l-akliyyeti'l-hadîse fi't-tefsîr*'i (I-II, Beyrut 1986), Mustafa İbrâhim Müşî'nin *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs'ü* (Beyrut 1986), Mahmûd en-Nakrâşî es-Seyyid Ali'nin *Menâhicü'l-müfessirîn mine'l-âşri'l-evvel ile'l-âşri'l-hadîs*'i (Büreyde 1407/1986), Muhsin Abdülhamîd'in *el-Âlûsi müfessiren* (Bağdad 1388/1968) ve *er-Râzî müfessiren*'i (Bağdad 1974), Hamîd [Muhammed] Lahmer'in *el-İmâm Mâlik müfessiren*'i (Beyrut 1415/1995), Muhammed Hasan b. Ahmed Gumarî'nin *el-İmâm eş-Şevkânî müfessiren*'i (Cidde 1981), Hasan el-Verâğilî'nin *el-Kâdî İyâz müfessiren*'i (Rabat 1404-1405/1984-1985), Ahmed Zağlûl Sâdik'in *el-Menhecü'l-cedid fi menâhici'l-müfessirîn*'i (Kahire 1987), Hasîb Sâmerî'nin *Reşîd Rızâ el-müfessir*'i (Bağdad 1977), Sâlim Saffâr Bağdâdî'nin *Nağdü menhecit-tefsîr ve'l-müfessirîne'l-mukâren*'i (Beyrut 1420/2000), Muhammed b. Abdurrahman b. Sâlih Şâyî'nin *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn*'i (Riyad 1416/1995), Suûd b. Abdullah Fenisân'ın *İhtilâfü'l-müfessirîn esbâbühâ ve âşâruhâ'sı* (Riyad 1418/1997) ve İffet Şerkâvî'nin *Kağâyâ insâniyye fi a'mâlî'l-müfessirîn*'i (Beyrut 1980) sayılabilir.

Sâlim Kıdvâî'nin *Hindustânî Müfessirîn aor Un ki Arabî Tefsireyn* (Lahor 1993), Muhammed Yûsuf Muhammed Yâsîn Şah'ın *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi'l-lugâti'l-Urdiyye ve'l-Bencâbiyye ve'l-Keşmîriyye* (yüksek lisans tezi, 1404, Câmîatü'l-Melik Suûd ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye), Abdünnebî Kevkeb'in *Hayât-ı Sâlik Şeyhu't-tefsîr Müftî Ahmed Yâr Hân* (Gucrât 1971) ve Abdülmübîn Nedvî'nin *Mevlânâ Şenâ'ullâh Amritsari-Muhtaşâr Hâlât aor Tefsiri Hidmât* (Gucrân-vâlâ 1988) adlı çalışmalarını Hintli müfessirleri tanıtan eserlerdendir.

Sırrı Paşa'nın *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* (İstanbul 1312), Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn* (I-II, İstanbul 1973-1974), Süleyman Ateş'in *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri* ile (İstanbul 1969) *İşâri Tefsir Okulu* (Ankara 1974), İsmail Cerrahoğlu'nun *Yahya İbn Sellâm ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara 1970) ve *Tefsir Tarihi* (I-II,

Ankara 1988), Hüseyin Küçükkalay'ın *Abdullah İbn Mesud ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Konya 1971), Abdullah Aydemir'in *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara 1981), Mevlüt Güngör'ün, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'an'ı* (Ankara 1989), Mehmet Akif Koç'un *Âişe Abdurrahman (d. 1332/1913) ve Kur'an Tefsirindeki Yeri: Bir Kadın Müfessir* (İstanbul 1998), Abdülhamit Birşik'in, *Hind Altkatısı Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul 2001), Sakıp Yıldız'ın *Fâtih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri* (İstanbul, ts. [Sahaflar Kitap Sarayı]) müfessirler ve tefsirdeki metotları hakkında yazılmış Türkçe eserlerdir.

Ali Eroğlu *Müfessir Bağavî: Hayatı ve Tefsirindeki Metodu* (1987, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Hikmet Akdemir *Muhammed İbnü Bedrüddin el-Münşi ve Tefsirdeki Metodu* (1992, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Emrullah İşler *Tahâvî (ö. 321/933) ve Ahkâmü'l-Kur'an'ı* (1993, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Cüneyt Eren *Siddık Hasan Han (1832-1890) ve Neylül-merâm min Tefsiri Âyeti'l-ahkâm'ı* (1994, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ziya Demir *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar* (1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla doktora tezi hazırlamışlar; Mehmet Okuyan *XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirleri* (1990, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Muhammet Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (1992, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Hayrettin Öztürk, *Muhammed b. Bedreddin el-Münşi: Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (1993, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İshak Özgel, *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri* (1996, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Mustafa Yavuz *Anadolu Selçuklular Dönemi Müfessirleri* (1997, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) isimli yüksek lisans çalışması yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "fsr" md.; Buhârî, "Tefsîr", 2, "Şavm", 16, "İlim", 17, "Vuđû", 10, "Tevhîd", 52; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 139, 244, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 138; İbn Mâce, "Edeb", 52; Tirmizî, "Tefsîr", 1, 2, "Birr", 69; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî), Riyad 1424/2003, I, 71-73, 74, 79, 83, 84, 88; Vâhidî, *el-Vasîf fi tefsiri Kur'ânî'l-mecîd* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), Beyrut 1415/1994, I, 47; Râgib el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefsîr* (nşr. Ahmed Hasan Ferhât), Küveyt 1405/

1984, s. 91-97; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, Beyrut 1408/1988, s. 63; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhibî*, [baskı yeri yok] 1983 (Dârü'l-fikr), I, 6-7; Şâtibî, *el-Muvâfâkât: İslâmî İlimler Metodolojisi* (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1990, I, 45-47; II, 77; III, 395-397, 406-410; Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 153-164, 180-181; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teced-düd), s. 36-37; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 276-279; Süyûtî, *el-İtkân* (nşr. Saîd el-Mendûh), Beyrut 1416/1996, IV, 473, 477-479, 485, 497, 502-539; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1107; Abdülâzîz b. Abdullâh el-Humeydî, *Tefsiru İbn 'Abbâs ve Meriviyâtühü fi't-tefsiri min kütübî's-sünne*, Mekte, ts. (Câmiatü Ümmi'l-kurâ), I, 25-30; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, Mukaddime, I, h; Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'anı Tefsiri*, İstanbul 1983, s. 139-199; H. Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond 2000, s. 142; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 107, 117, 126; Mustafa Müslim, *Menâhicü'l-müfessirîn* [baskı yeri yok] 1414 (Cem'iyetü ulemâi Kürdistân), s. 64-164.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

MÜFEVİDA

(المفوضة)

Âlemin yaratılışı ve idaresinin Hz. Peygamber'e, Ali'ye ve imamlara verildiğini ileri süren aşırı Şii grubu.

Müfevvida kelimesi, sözlükte "bir işin yapılmasını ve o işte tasarrufta bulunulmasını başkasına havale etmek" anlamına gelen **tefvîz** kökünden türemiştir. Mezhepler tarihi kaynaklarında aşırı Şii gruplarından, kâinatın yaratılması ve yönetilmesinin, ayrıca âhiret hayatında insanlara ceza veya mükâfat verme işinin Allah tarafından Hz. Peygamber'e, Ali'ye ve onun neslinden gelen imamlara havale edildiğini ileri sürenlere müfevvida (tefvîziyye) denildiği kaydedilmektedir. Nevbahtî ve Sa'd b. Abdullâh el-Kummî, müfevvida diye belirli bir firkadan söz etmeyip Benî Esed'in âzatlî kölesi Muhammed b. Beşîr'e nisbet edilen Beşîriyye'den bahsederken bunların düşüncelerinin tefvîz ve havale konusunda aşırı fikirler ileri süren gâlibî firkaların düşünceleriyle aynı olduğunu belirtirler (*Fıraqu's-Şi'a*, s. 71; *el-Makâlât ve'l-Firak*, s. 92). Buna göre müfevvida aşırı Şiâ içindeki tefvîz görüşünü benimseyenlerin müşterek vasfıdır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî aşırı Şii firkalarını tasnif ederken müfevvida adını zikretmemiş, Gâliyye'nin on beşinci firkasını tanıtırken şöyle demiştir: "Onlara göre Allah, Hz. Peygamber'e âlemi yaratacak ölçüde güç vermiş, o da bu güç-

le âlemi yaratmış ve bütün işlerini yürütmüştür. Bununla birlikte daha sonra firkâ mensuplarının çoğu yaratma ve yönetime yetkisini Ali'ye izâfe etmiştir" (*Mağâlât*, s. 16). Sonraki müelliflerin eserlerinde ise müfevvida başka iddialar da ileri süren aşırı bir Şii firkasının özel ismi olarak tanıtılmaktadır. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, görünüşte İslâm'a mensup olmakla birlikte İslâm'dan çıkmış bulunan firkalar arasında yer verdiği müfevvidanın görüşlerini şöyle belirtir: Allah önce Hz. Muhammed'i hal ketmiş, o da müstakil olarak âlemi yaratmış, düzenleyip yönetme işini ise ikinci müdebbir olarak kabul edilen Hz. Ali'ye bırakmıştır (*el-Fark*, s. 251). Daha geç döneme ait bir nakle göre ise Allah, Ali'nin ve imam olan evlâtlarının ruhlarını yarattıktan sonra âlemin yaratılması ve yönetilmesini onlara havale etmiş, onlar da yer yüzünü ve semaları yaratmıştır. Bundan dolayı namazların rükûlarında Ali ve evlâtlarına işaret edilmek üzere "Sübhâne rabbiye'l-azîm", secdede ise Allah'a atıfta bulunarak "Sübhâne rabbiye'l-a'lâ" denilmektedir (Fahreddin er-Râzî, s. 59). Tefvîz düşüncesi son dönem Şiâ ulemâsında da görülmüştür. XIX. yüzyıl Şii âlimlerinden Ahmed el-Ahsâî, Kazvin'de bulunduğu sırada ilâhî fiillerin imamlara tefvîz edildiğini ileri sürmesinden dolayı İmâmiyye tarafından tekfir edilmiştir.

Hz. Muhammed'i, Ali'yi ve evlâtlarını Allah'ın yarattığını kabul etmekle birlikte Allah'a ait işlerin onlara havale edilmesi ve dolayısıyla beşer üstü bir mevkide tasavvur edilmelerinin genellikle gulûv unsurlarından ilâhî nur veya ilâhî bir cevherin kendilerine hulûl ettiği görüşüne yahut tenâsüh anlayışına dayandırıldığı ileri sürülmektedir.

Müfevvida mutedil Şiâ mensuplarının keskin olarak reddedilmiştir. İmam Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen bir rivayette Gâliyye'nin kâfir, müfevvidanın müşrik olduğu belirtilmiş (*DMT*, V, 13), İmam Ali er-Rizâ da bu düşüncede olanların şirke düşüğünü söylemiştir (Abdullâh Hasan el-Müsevî, s.135). İbn Bâbeveyh ise müfevvidanın inanç yönünden yahudiler, hıristiyanlar, Mecûsîler, Kaderiyye, Hâriciyye ve bid'atçılardan daha büyük bir dalâlet içinde olduğunu ve İslâm'la alâkalarının bulunmadığını kaydetmiştir (*Risâletü'l-i'tikadât*, s. 114-120). Tefvîz kavramı literatürde "irâdî fiillerin meydana getirilmesinin Allah tarafından tamamen insana havale edildiği" mânâsında "cebr" in karşıtı olarak da kullanılmıştır. Nitekim, "İslâm di-